

УКРАЇНА СЬОГОДНІ

МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ СЕМІНАР ІМ. І. ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО

СЛОВНИК АВЕРИНЦЕВА ЯК АЛЬТЕРНАТИВА СЛОВНИКУ РАДЯНСЬКОЇ ЕПОХИ

Питання для обговорення:

1. Як, на вашу думку, характерні ознаки історичної доби та її ідеологій віддзеркалюються у мові? Як розвивалися ці процеси в європейських культурах ХХ століття?

2. Що являє собою тезаурус тоталітарної доби? Якими особливостями відзначалися словник і мовлення радянської людини? Які етапи розвитку цієї мови можна визначити (починаючи від 20-х років і закінчуючи 80-и)? Які українські тексти та тексти інших народів СРСР слід вважати класичними для цієї доби?

3. Словник С. Аверинцева, мова його статей — які вони? Що найбільше їх характеризує? У чому можна вбачати їх альтернативність мові попередньої доби — ідіомам “наукового” комунізму, атеїзму тощо? Як співвідноситься словник С. Аверинцева з іншими словниками сучасного світу?

Леонід Фінберг

Ми зробили певну перерву після наших 20-и попередніх семінарів. Хочеться трохи змінити алгоритм, прив'язавши його до блискучих видань, які виходять сьогодні в Україні. Ми починаємо з книжки, що побачила світ у Центрі європейських гуманітарних досліджень, видавництві “Дух і літера” — “Словник Аверинцева”. Нагадаю присутнім, що автор концепції цього видання Костянтин Сігов. Це була його ідея — зібрати статті Аверинцева для різних енциклопедій, розмістити їх за алфавітним порядком, вибудувавши один із найкращих словників сучасності – Енциклопедію Сергія Аверинцева.

Вадим Скуратівський

Шановне товариство, чесно кажучи, я перебуваю в певному інтелектуальному сум'ятті. Це питання настільки складне, навіть

трагічно складне, що у цьому зв'язку, я вирішив коротко викласти бодай кілька об'єктивних характеристик світового мовного процесу, а вже на основі цього потім робити якісь висновки.

Із XVII – XVIII століть, у розпалі нового часу, в Європі дуже інтенсивно розпочинається творення національних мов.

Зрозуміло, виникає питання: а що ж було раніше? А раніше були ніби “етнічні мови” і система якихось абсолютно авторитетних світових мов. Взагалі їх можна порахувати – десь близько дванадцяти. По суті, це були колишні “етнічні мови”, які, внаслідок певної своєї історичної долі, згодом увійшли у світовий контекст, оволоділи його досвідом, і внаслідок цього, здобули таку семантику, таку граматику і такий синтаксис, що наш сучасник може тільки мріяти про одне, друге і третє. Я маю на увазі латину, грецьку і, зрештою, мову, якою витворювався Старий Заповіт. І от, упродовж кількох тисячоліть, ці мови набули абсолютного значення для всіх тогочасних цивілізацій. А на їх тлі розгортаються мови місцеві, “перед-національні”. Цей процес надзвичайно цікавий, але у нас немає часу на те, щоб його висвітлювати.

Найголовніше для нас із вами інше. Умовно, з XVI – XVIII століть починається процес інтенсивного творення національних мов. Давайте виходити із дуже простої історичної мовної ситуації: цьому творенню історія або дуже сприяє, або сприяє помірковано, або не сприяє зовсім... А упродовж якогось часу заважає.

Ідеться, власне, ось про що. Приблизно в XIV – XVI століттях в Італії, коли вже людський досвід надзвичайно розширився, з'ясувалося, що авторитетні, давні мови, у змозі семантично акумулювати цей самий досвід. І що ж “робить” Відродження? Воно намагається знайти якісь нові мовні ресурси із авторитетних давніх мов, відповідно – виникає інтерес до давньогрецьких, латинських і давньоєврейських текстів. Минає час і, виявляється, що хоч би скільки рукописів віднайшли у старовинних монастирях, це вже не допомагає: необхідне творення того, що пізніше назвуть – національними мовами.

Ну що ж, Італія, це країна, в якій, з одного боку, історія надзвичайно складна і драматична, а з іншого, можна говорити про те, що оце саме творення національної мови, починаючи від Данте й закінчуючи XX століттям, є край характерним, попри свої трагічні моменти. Як на мене, творення сучасної італійської мови ще не закінчилося. Яюсь, зустрівши одну італійську сценаристку, питаю про славнозвісного актора Ренато Сальваторе (ви, певне, бачили його у фільмі “Рокко і його брати”).

— Що ж він зараз робить?

Вона відповідає:

— На превеликий жаль, помер: не зумів пристосуватися до нової кінематографічної ситуації.

— А чому?

— Розумієте, він не вивчив італійську мову.

Ренато Сальваторе — родом із Луканії (південь Італії) і, зрештою, італійська літературна мова так для нього і залишилася неподоланим бар'єром. Уявіть собі складність ситуації у творенні національної мови, від Данте до цього самого трагічного моменту.

Але, є національні мови, яким пощастило більше.

Творення англійської мови на початку ХХ століття певною мірою вже закінчується (читайте і дивіться славнозвісного “Пігмаліона”). Франція, починаючи з кардинала Рішельє, а потім із кінця ХVІІІ століття, інтенсивно працює над цілісною мовно-національною структурою. І зовсім ідеально випрацювала цю проблему германська культура, починаючи з доби Відродження і закінчуючи великими вітчизняними поетами початку ХХ століття.

Але, так склалося лише у лоні цих “зразкових” національних мов. У інших регіонах світу аналогічне мовне творення мало надзвичайно драматичний вигляд. Можна говорити про мовну катастрофу в Росії на початку ХVІІІ століття: з'явився новий суспільний досвід, а мова була ще не в змозі оволодіти цим досвідом. І вона, ніби “на ходу”, користуючись нескінченною кількістю запозичених з інших мов лексем, намагається цю проблему вирішити. Текст великого філолога і видатного письменника Юрія Тинянова “Восковая персона” геніально відтворює цю мовну ситуацію. Він написаний саме отією дивною, штучною мовою. І упродовж ХVІІІ століття триває процес мовного творення. Суто естетично, воно завершується надзвичайно цікаво: явищем Пушкіна, який скористався і церковнослов'янською стихією, і розмовно-російською, і літературою, яку нагромадила російська культура до доби Карамзіна. Так виникла ніби національна літературна мова.

Але 1918 року Олександр Блок запитав самого себе і своїх сучасників: що ж робиться з російською мовою?! По суті, її немає. От французька мова, — зауважує він, — перебуває зовсім в іншому естетичному стані. Де-небудь у “Фігаро” маленький журналіст може говорити те, чого російський журналіст ще не може сказати, “потому что либо “Красная газета”, либо “Новое время” поражает дремучей безграмотностью”. А вслід за тим, у 20 – 30-і роки — відбувається

нова катастрофа російської мови, що її геніально передає у своїй прозі Андрій Платонов. Ну, немає, перепрошую за різкість, російської мови, як такої, у 20 – 30-х роках.

Тут ідеться не про історію власне російської мови, а про ту ситуацію, коли з різних ділянок національно-культурного простору назустріч одна одній плинуть різні мовні стихії й поступово та неухильно об'єднуються у просторі однієї національної мови. Не було в Росії такої мовної структури, “которую мы потеряли” (як сказав відомий наш земляк-кінорежисер)! Але не було її й поготів у пореволюційній Росії. Звідси – трагедія російської мови, що її дуже своєрідно зафіксувала російська “відлигова” літературна ситуація 60 – 70-х років. Письменники Василь Аксьонов і Василь Белов певний час навіть навчалися під одним дахом, але ж вони розмовляють у своїх творах зовсім різними мовами. Більше того, для них ці мови ніби є альтернативними...

Згодом виникає необхідність питання: що ж відбувається тоді з нашою українською мовою? Як система певних “мовних” “етнічних” сигналів, вона вже була в XI столітті приблизно такою, як і в епоху Нечуя-Левицького. Згадаємо видатного російського історика Ключевського, державника, абсолютного антисепаратиста, у якого ніяких українофільських симпатій ніколи не було. Так от, коли його спитали: “А якою мовою говорили в Києві і поблизу Києва в XI столітті?”, він відповів: “Ну примерно на том же языке, на котором сейчас говорят под Киевом селяне”.

Ідеться про те, що в добу абсолютно авторитетних, давніх мов, до яких зовсім несподівано, але геніально, увійшла мова церковно-слов'янська, обов'язково треба було творити всю текстуру тогочасної цивілізації на основі, абсолютно альтернативній мові, якою “побутово” розмовляв тогочасний світ. Це настільки просто і, водночас, очевидно, що на такій основі і треба вирішувати саму проблему національної мови. Мови, яка з великими зусиллями, упродовж століть свого творення пробивається до мови, якою власне розмовляють народи.

На початку 1950-х Пастернаку принесли російськомовні тексти, записані англійським мандрівником наприкінці XVI століття. І видатному (може, навіть найбільшому на сьогодні) мовознавцю В'ячеславу Всеволодовичу Іванову сказав: “Оказывается, русский язык ничем не отличался от современного. А почему он переменился? Да просто слишком много в русской истории было ссорящихся между собой бояр, и они всё испортили”. Отже, є якась стара мовна

першооснова, до якої має обов'язково пробитися й національна мова. І замість того, щоб дивитися “в небо”, національна мова починає дивитися на цей світ. На перший погляд, в Україні так усе й відбувалося. Надзвичайно цікава тема: як проривалася тогочасна, демократична, “етнічна” мовна стихія в українські тексти XVI – XVII століть? А в 1798 році маленький полтавський “джентрі” геніально зафіксував оту саму мовну стихію. І пізніше один коментатор “Енеїди”, професор Агапій Шамрай, скаже на диво точно: “Необмежені мовні ресурси поеми”.

На початку 1840-х, у шевченківських місцях два шевченківських родичі, серед них Варфоломій Шевченко, почули, що їхній близький родич, який тепер далеко, став паном. Їм дуже хочеться познайомитися з ним, і вони, нарешті, виходять на спілкування з Тарасом Григоровичем, і він надсилає їм листа тією мовою, якою вони гомонять. А вони були дрібненькими конторниками, і коли отримали цього листа, то наче на все життя образилися на Тараса: як він може писати мужицькою мовою? вони ж справжню мову знають (тогочасний російський канцелярит)! ну чому ж він не написав нею листа? І коли Тарас приїхав до них у гості, то вони спочатку зустріли його агресивно. Можна уявити, яких зусиль Шевченкові коштувало пояснити їм, що він їх зовсім не ображав...

Історія не тільки не допомагає творенню національної літературної мови упродовж XIX століття, вона на кожному кроці зупиняє його! Особливо мене вразили різні імперські рецензенти 1890-х – 1900-х років, які рефлексували на спроби створення українських, власне інтелектуальних текстів. Не на народницьку літературу, – тут вони ще мовчали, – а говорили натомість, що в Галичині виникає якась математична українська термінологія. “Звідки вона в українській? Цього бути не може”. Нікому з них не спадало на думку: а наприкінці XVII – початку XVIII століття в Росії – була ця сама математична термінологія на рівні тогочасної французької чи італійської?! Не було. Але потім вона все ж таки з'явилася. Тобто, це особливість історичного процесу. Процесу, який, передовсім, є розгортанням. І йому або допомагають, або не допомагають. І мушу вам сказати, що при всіх моїх анархістських симпатіях, думаю, що держава тут може допомогти. Зрештою, у більшості так званих “нормальних” країн (хоча, звичайно, немає жодної країни з “нормальною” історією), держава таки допомагала мовному творенню. А ми з вами увійшли в абсолютно унікальну ситуацію, адже отримали державність, яка справді допомагає згаданому творенню більш-менш “нормально”,

тільки з 1991 року. У 20-і роки існувало так зване “червоне відродження”, — але ще треба пояснити, чи це було справді “відродження”, а чи то була якась особлива централістська провокація, яка використала ті чи ті українські інтенції.

Одне слово, що таке національна мова? Наприкінці 60-х Шереха запитали діаспорні українці — що ж таке національна мова? А він відповів: “Діалект, який має військо і флоту”. Взагалі це троп Вернера Зомбарта. Але дуже гарно сказав і добродій Шерех.

Як же насправді відбувається мовне творення з участю держави? Проходжу повз військовий лицей імені Богуна, біжить хлопчик-лицейст, щось говорить літньому офіцеру, а він на нього як гаркне на весь бульвар Лесі Українки: “Па-чч-ему не на государственном языке?!” Оце і є оце саме творення. Бачите, воно трагічно запізнилося.

Мені сказали: “Вадиме, будь ласка, кілька слів про словник Аверинцева”. Так я, власне, про це і говорю!

У Росії було, по суті, те ж саме. Починаючи з 20 – 30-х, російський інтелігентський діалект остаточно руйнується, бо на ньому просто небезпечно було розмовляти. Згодом руйнується і російський бюрократичний діалект, – мова, що нею розмовляв чиновник Олексій Каренін. І після 1945 року – не розумію, якою мовою почали розмовляти у тій країні взагалі! І от раптом, на початку 1960-х, я відкриваю “Філософську енциклопедію” і читаю там підрозділ статті про Кіркегора, і ніби – російською мовою, і ніби – не російською... Придивився – автор якийсь С.С. Аверинцев. І відтак я почав шукати все те, що він писав.

Якщо одверто, то для мене зустріч з Аверинцевим носила, скоріш за все, характер саме лінгвістичного шоку. Нинішній завідуючий кафедрою культурології в Могілянці Олександр Іванович Погорілий говорив мені в 60-х: “Це якась зовсім інша російська мова”. Йдеться про те, що саме в цей час Аверинцев починає працювати – над новим варіантом російської мови. Власне, що він зробив? Узяв усю суму інтелігентського жаргону, який виникає в Росії, починаючи з Карамзіна, з того самого Карамзіна, який у 1790-і роки імплікував в російську мову, скажімо, слова “личность”, “промышленность”, “пустынный” і таке інше. Це тільки у наївному фільмі “Вперёд, гардемаринь” герої кричать: “Скачем через пустынные края! Каждый из нас — личность!” Не було таких слів у 1740-х роках, вони з’явилися завдяки Карамзину, потім завдяки Пушкіну і завдяки надзвичайно цікавому інтелігентському діалекту російської культури, який остаточно формується наприкінці XIX століття. Аверинцев усе це

“згадав”, але вслід за тим він увійшов у церковнослов’янську стихію, яку відчуває, як ніхто, але прямо не цитує її, а лінгвістично перетворює. І, нарешті, він використав усі зусилля німецької, французької, італійської мов. Усе це він спочатку виклав у своїй геніальній енциклопедичній серії 60-х років. І коли в 70-х роках уже казали про семантику Аверинцева: “Як усе це просто! Як усе це геніально просто!”, то я й переконувався, що скоріш за все тут річ не тільки в абстракціях великого вченого, у його, сказати б, “отвлеченных построениях”, але і в його дивовижній мові. У мові, яку він сам творить.

Давайте замислимося — у кого в Росії є ще така мова? У В’ячеслава Всеволодовича Іванова? Так він сам жартома каже: “Не умею писать и говорить”. Трохи різкувато, але що є, то є. Пошукаєм якихось інших авторів. Подивіться, що таке новітні інтелігентні російські газети нині, наприклад, “Известия”: спочатку ніби нормальна мова, а далі виповзає якась дивовижна вульгарність. Я маю на увазі не тільки лексику, але й лінгвістичну побудову. Тобто, поряд із нами теж відбувається ще одна мовна катастрофа. І на тлі цієї катастрофи феномен Аверинцева справді вражає. Але ж Токвіль казав колись, що у світі будуть хазяями, з одного боку, — Сполучені Штати, а з іншого — Росія. Нині господарюють тільки Сполучені Штати. Але що таке англійський “саундтрек” в американських фільмах? По-моєму, це — сто мовних катастроф! Таке враження, ніби шимпанзе навчили англійської мови і вони раптом дуже жваво заговорили. Але це вже інша ситуація, зумовлена тим, що формально на Заході давно вже зупинено процеси, внаслідок яких виникає висока формальна структура національної мови. А тепер має бути певне, ніби онтологічне, наповнення мови. Та, як сказав Пушкін в “Медном всаднике”: “Где будет взять?”. Це вже інша тема, тема, яку висвітлив академічно-поетично, дуже абстрактно і водночас дуже лірично — Гайдеггер. І її неможливо переказувати, настільки все це складно.

На превеликий жаль, у цій країні драма цього національного мовотворення особливо інтенсивна, а часом — навіть просто страшна. Але, як сказано в російському радянському фільмі “Председатель”:

— Так что ж делать?

— Продолжать пахоту!

Дякую.

Леонід Фінберг

Дякую, пане Вадиме, за те, що ви повторюєте цю останню фразу на наших семінарах. Я думаю, що це може бути нашим девізом, бо

щоразу, коли ми приходимо до чергового песимістичного висновку, звучить ця фраза, і хочеться й далі щось робити. Дуже дякую.

Олег Сідор-Гібелінда

На мій погляд, радянському дискурсу властиві такі ознаки: по-перше, гіперемоційність, по-друге, нездатність до комунікації; власне, одне впливає з іншого. Фраза, як правило, не розрахована на відповідь, а лише на пригнічення фрази опонента, для чого вона переводиться в емоційно вищий регістр: викрикується! Обміну думок не відбувається. Проста одна думка виявляється авторитетнішою, або у випадку тимчасового торжества злих сил, фізично сильнішою за іншу. Наприклад, неголений, похмурий куркуль каже комсомольському агітатору:

— Ну, ми з тобою ще зустрінємось!

А потім зникає. (Екранізація роману “Кров людська – не водиця”).

“Інше” пригнічує; розчавлює праведним гнівом, випорскнутим у розгублений простір. Так, у “Клятві” М. Чахрелі одна з перших сцен фільму відбувається в сибірському засланні, де “недолугий” меншовик, що насмілюється прочитувати Троцького, не заперечений, а буквально перекрикнтий дзвінким юнацьким голосом: “Ти Леніна називай, Сталіна!”. Ім’я друге – після коми у фразі – є зовсім не другим за змістом, а навпаки – вищою сходинкою на умовній драбині аргументацій.

Дискурси соцреалістичного мистецтва є по суті умовними ланцюжками, що дуже умовно сполучаються між собою, заповнюючи прогалини піснями, краєвидами, метушнею, сміхом, аж ніяк не ідеологічними суперечками. Для прикладу процитую мовою оригіналу діалогічні кліше з одного радянського фільму, запозичені з різних епізодів. Наприклад:

— Вернулся.

— Вот это решило мою судьбу.

— У меня же дети.

— А работать надо!

— Ну с чем ты пришел к нам? Кому нужно твоё геройство?

— Ну, что ж, только осторожно.

І таке інше. Ця ситуація була блискуче спародійована двома авторами російського постмодерну Володимиром Сорокіним і Львом Рубінштейном у двох текстах, які, як на мою думку, вони написали, між собою ніяк не змовляючись. У Сорокіна це – оповідання “Соловьяная роща”, зразок фразових колажів. У Рубінштейна конкретна репліка введена на простір його традиційної картки. У

Сорокіна вона вживлена у тло мікроепізоду, породжуючи паузу, за якою йде наче відповідь на цю репліку, а насправді – прикмета абсолютно іншої ситуації (відбувається в іншому просторі, в іншому місті, і належить іншим персонажам). Якщо, одна сцена взята із сімейного життя, то інша може бути фрагментом історико-революційного епосу.

У всіх цих ланцюжках ми бачимо питання, які не потребують відповіді (так звані риторичні). Палке запрошення до суперечки, русло якої уже визначено. Докори, перед лицем яких лише можна схилити голову. Благі поради, якими вимощено шлях до пекла.

На жаль, дискурс нашого пострадянського часу успадковує від дискурсу радянського його нездорову категоричність і категоричну антикомунікаційність. Так, майже парадигматичним для ново-російського/новоукраїнського дискурсу є вислів, який у перекладі звучить як “не зрозумів” — “не понял”, звісно, сенс його – не благородне визнання власної обмеженості, а навпаки – агресивне торжество над суперником. Яюсь чув у коридорі гуртожитку, як між собою сперечалися діти. Один каже іншому: “Не понял! Я маме расскажу”. Блискучий символ радянського інфантилізму, запозичений сьогоднішнім.

Дві фрази промовляє один і той самий суб’єкт. Висловивши свою вищість, він одразу зникає, показуючи своє небажання вступити хоча б в агресивну фазу діалогу. Краще зникнути, закарбувавши противника вбивчою фразою, аніж наразитись на небезпеку діалогу (а отже, можливої поразки).

Дивно, що в певний час в інтелігентських колах побутувало уявлення, ніби альтернативним до радянського дискурсу може бути дискурс блатний. Володимир Сорокін каже, як на нього вплинув останній. Це упередження частково позначилося і на думці про Аверинцева. Віктор Єрофеев порівняє виступ Аверинцева (навіть із відтінком якогось хамства, адже сам Аверинцев свого часу згадав Єрофеева у своїй статі про Лосева, в коректному і незлому контексті) “с юродивым блатным в ментовке, что уходит в глухую несознанку по поводу своих культурологических диверсий”.

Я не витрачати часу на заперечення цієї думки. Скажу тільки, що лиха доля зіграла лихий жарт із творчістю Єрофеева і Сорокіна саме тоді, коли вони звернулися до блатного матеріалу. Твори, збудовані на обігруванні певних кримінальних реалій, не належать не те що до здобутків сучасної російської літератури, а й навіть власної їхньої творчості.

Нарешті, ще одну важливу особливість підмітив наприкінці 50-х років у класичному есеї “Что такое социалистический реализм” Абрам Терц (Синявський). Він знайшов тут принциповий стильовий кентавризм, гібридність, яка з’явилася у 30-і роки, бо ми ж мистецтво соцреалізму асоціюємо з 30-и роками (зла магія 37-о року). Насправді, за спостереженням одесита Євгена Добренка, класичний соцреалістичний текст оформився наприкінці 40-х на початку 50-х років. Окремі гібридні тексти справляють враження “чорного гумору”. Дозволю зачитати невеличкий абзац, з якого починалася в 1938-у році одна із статей журналу “Малярство і скульптура”, а саме – рецензія на художню виставку. Один абзац, одна фраза. “Незважаючи на шкідницькі дії ворогів народу, художники під проводом більшовицької партії Леніна–Сталіна, яка розгромила троцькістсько-бухарінських і націоналістичних наймитів фашизму, до 20-річчя Великої Жовтневої революції відкрили виставку “Квітуча соціалістична Україна”. А далі іде все нормально, з’являються професійні спостереження над картинами, над технікою виконання. Автор кричить над картиною, яка називається – страшно сказати! – “Ворошилов і Сталін”, тавруючи їй мляву композицію — і йому це сходить з рук!

Резюмуючи усе сказане: соцреалістичний дискурс найгірше позначився саме на науковій практиці. Адже в літературі, малярстві, кінематографі можна “виїхати” на якійсь спонтанності почуттів. А в науковій практиці (це відчуваю ще як мистецтвознавець, – людина, причетна до гуманітарної дисципліни) необхідна рівновага між раціо і почуттям. А коли рівноваги не було, виникали мовні потвори, зразок якої я вам щойно зачитав. Дякую за увагу.

Максим Стріха

Вельмишановні колеги, я хотів би почати зі згадки про один ювілей, який, здається, був абсолютно не помічений ніким, а як на мене, він був вельми неординарною подією. Річ у тому, що 1993 року ми мали шанс відзначити сторіччя з виходу першої статті з вищої математики українською мовою. Надрукована вона була в “Записках НТШ”. Невдовзі після того почала виходити у світ спеціальна математично-природописна-лікарська серія. Коло читачів цього видання, очевидно, тоді було дуже вузьке, але симптоматично, що цей, автопереклад, мабуть що, професора Левицького – зроблений, гадаю, з німецької мови (бо в монархії цісаря Франца-Йосифа годилося писати наукові праці саме так), вивів мову українську в ряд нечисленних тоді європейських мов, якими писалися математичні тексти. Ідеться про

наукові розвідки, а не лише про гімназійні підручники. Я не певен, що аналогічний статус мала тоді, скажімо, цілком державна іспанська, але хотів би звернути увагу на ще одну обставину: безумовно, це був так само автопереклад, бо математик, який розраховував на визнання праць колегами, міг серйозно послуговуватися українською мовою, а не лише з бажання зробити патріотичний жест і надрукувати працю, яку в цьому мовному варіанті ледве чи хто і прочитає за відсутністю попиту. Це, можливо, найекстремальніший варіант побутування українського перекладу, вже зовсім жертвний і самозречений.

Я хотів би трохи поговорити про явище українського перекладу, яке внаслідок низки причин було важливим для формування мови, мені здається, суттєво більше, аніж аналогічні явища в сусідніх європейських мовах і в сусідніх європейських літературах. Справді, ми можемо тут виявити силу-силенну надзвичайно цікавих і повчальних фактів. І від того, що відомими указами 63 – 76 років заборонялася, безумовно, не мова як така, а переклад заборонявся абсолютно, аж до нерозуміння нашої власної публіки. Навіщо, мовляв, Старицькому творити якесь слово “мрія” яке в народному побуті не існує, навіть звертатися до “всіх Байронов и Мицкевичей”, коли освічена людина прочитає це все по-російському, а то й в оригіналі, а для простої людини це все непотрібно і ледве чи коли знадобиться. Якщо ми простежимо розвиток мови, то побачимо, що окремі дуже важливі прориви були пов’язані саме з перекладом за тих умов, коли мова не могла повноцінно функціонувати в усіх сферах, в усіх зрізах тільки переклад і міг до цього надаватись. На жаль, наші філологи якимось дуже мало розвинули ідею Миколи Олексійовича Лукаша, яка, здається, і не була артикульована в його статтях, вона існує лише в запису Марини Олексіївни Новикової: в кожній мові є все, але у вигляді дуже тонких прошарків, як у дереві, що росте за сприятливих умов, але з тих кілець, за бажанням, чимало можна реконструювати. Зрештою, це робили наші перекладачі, це робив сам Микола Олексійович, це робив Григорій Порфірович Кочур, їхні попередники. І цими перекладачами вони дуже успішно протистояли навалі тоталітарного newspeak’a, який існував за законами тоталітарної доби. На жаль, знов таки, – можливо, через те, що не філолог за фахом, я не бачив досліджень українського варіанту newspeak’a, який був цікавий принаймні з двох причин. Перше – будь-який newspeak є потворним. Нова румунська мова, якою користувався геній Карпат, налічувала десь близько 400 слів, але генієві Карпат румунська мова все ж таки була потрібна для здійснення якихось управлінських функцій в межах його держави.

Український newspeak ніяких таких функцій не здійснював, він виконував, з одного боку, якусь ритуальну роль, а з іншого боку – роль заперечення тієї ж таки самої національної культури. Це тривало до часу кристалізації тоталітарного дискурсу, новомови, а коли, нарешті, було відсіяно, то лишилося тільки те, що мало прямі відповідники у відповідних текстах інституту марксизму-ленінізму. Наскільки подолано це тепер? Лунають заклики – “продовжувати оранку”. Але, слава Богу, багато хто робить це на практиці, зокрема й людина, яка сьогодні виголосила цей заклик. Але ознаки іншого, вони трапляються на кожному кроці. Останній приклад я хотів би навести з політичної практики. Не далі як днів зо три тому в мої руки потрапив один дуже симпатичний документ. Ішлося про доповідь на раді регіонів при Президентові, надіслано його було депутатам, зміст-виклад нової концепції регіональної політики, а під кінець – приписка: звертаємо вашу увагу на те, що доповідач висловився щодо недоцільності розпуску Верховної Ради в період до 2002 року. За цим формальним канцеляритом мається насправді дуже глибоке значення, знак ментальності цієї доби. Говорилося не про конституційність, чи антиконституційність, законність чи незаконність, – а про недоцільність, очевидно, уже не революційну, а реформаторську. Але поки ми живемо за законами реформаторської доцільності (чи недоцільності), предмет для таких розмов, як у нас сьогодні, існуватиме. Дякую.

Євген Сверстюк

Я задумався над машиною, яку ми успадкували. Одного разу мене запросили в педінститут. Ніколи не запрошували, а тут раптом на семінар Огієнка. А тоді попросили і до слова. Я послухав так години зо дві, і виступив: “У мене таке враження, що я потрапив на семінар Макаренка, але семінари Макаренка вже не проводяться, а проводяться семінари Огієнка, а так — жодної різниці”. Яка величезна сила механізму, який ми успадкували. Сила механізму над людиною.

Якщо ми говоримо про Аверинцева, це особа однозначна, напрямком абсолютно однозначний, джерела абсолютно однозначні. І звичайно, це подія, яку ми помітили ще тоді, коли з’явилися його статті в 70-х роках, зокрема з історії релігії. Це було щось зовсім нове. Я не знаю чи він причетний до словника атеїстичного, якого я хотів викинути за саму його назву, а потім почав гортати і бачу — це прекрасний словник, хай виданий у 80-і роки. Я навіть сумніваюсь, чи зараз можна було б видати кращий словник із релігієзнавства... Ну, ніякого порівняння з нинішніми київськими атеїстами.

Я думаю, що словникова робота саме почалася в руслі, визначено-му Аверинцевим і колом, близьким до нього, тобто тією інтелігенцією, яка зберегла культуру, знання джерел, і розуміння джерел.

Я пригадую, як із цікавістю читали в “Комсомольській правді” відповіді Аверинцева на питання про християнські мотиви, про вартісність євангельських версій, присутніх у “Мастере и Маргарите”, що ми всі тоді читали. Навіть для мене дуже цікавою було його різке судження з приводу того, що це не має жодного відношення до інтерпретації євангельського тексту. Це є лише використання його у своїх цілях, – і то людьми, які мало володіють вузловими поняттями і мало розуміються на джерелах.

Аверинцев входить у наш світ зі своїм великим “Словником”. Він пропонує нам свою мову. Якщо коротко сказати, то це мова по-справжньому культурної людини, яка орієнтується на джерелах і яка хоче на своєму рівні говорити у світі, де люди виховані на брошурах. Чи багатьох читачів він матиме? Ясна річ, що він іде проти вітру, тому що ті брошури й формували дух тоталітарної епохи. І я думаю, якщо говорити про дух ХХ століття, він мав, можливо, не словниковий, як сказано, не лінгвістичний характер. У вузьколінгвістичному плані, може, його добре й не охопиш. Це теж цікава й широка тема — мова ХХ століття. Власне, він має дуже глибоке філософське підґрунтя, коли всіма попередніми століттями було підточено той наріжний камінь, на основі якого, зрештою, побудовано всю європейську культуру. Та, мабуть, найвище сягнуло ХХ століття до цього наріжного каменя і взагалі заманіфестувало своє тверде рішення обійтися без нього. А там, де не можна його висмикнути, просто його не помічати.

Я думаю, що в основі цієї філософії лежать оці знамениті євангельські речі, які даються на одній сторінці євангелія. Про три спокуси від диявола. Перше — перетворити каміння на хліб, і зродить усе те, що колись в історії символізувало це каміння і чим воно було. І друге — створити раптове чудо: впасти і не розбитися. Тобто кинути виклик божеству: хай воно мене рятує для підтвердження своїх абсолютів. Ну, і третє, перед чим не встояли вожді ХХ століття — це спокуса влади – один тільки поклон дияволу. Власне, в цих трьох спокусах був накреслений демонтаж того усього, що творилося протягом тисячоліть. І він був досить легким для виконання. Я пригадую в щоденнику Винниченка такий аргумент: “Ну що говорити про релігію, вона завжди ставила цілі недосяжні”. А, отже, і непотрібні, раз вони недосяжні. А тим часом усе те, що було створене протягом

тисячоліть, було прагненням до недосяжної цілі. Але все було створено саме у прагненні, пориванні до цієї високої цілі. Нещодавно, я пригадую, один науковець мав розмову з вундеркіндом і запитав його: “Чи в тебе є якась вища мета, якої неможливо досягти?” І хлопчик, який умів на все відповідати, на це питання відповісти не зумів, бо ті заняття, які складають зміст його життя, не дали йому підстав для цього. Він про це не думав. І я хотів би сказати, що ця вища ціль, це є логос, це є слово, яке було початком усього. І вся культура будувалася на прагненні піднятися до слова. І бували завойовники, які з усім награбованим відчували, що вони втратили щось головне, і тоді вони віддавали все це на храм.

Я вважаю, завдяки таким поняттям і творилася мова, та мова, яку демагоги ХХ століття використали просто як непотрібний завойований храм з утилітарними цілями. Цікаво було б на семінарі простежити девальвацію вартостей, які разом упали, бо упав базис, а отже, впала й надбудова. І всі побудови і всі слова теж упали, втратили всякий сенс. Етика, мораль, релігія, філософія, все це було використано лише, як камені в чужому замку, і наповнено своїм змістом. Як говорили діалектики, що нас учили: спадщина Канта, кенігсберзького чи то калінінградського філософа, заговорила до нас по-новому. А між іншим, чому був особливо ненависний цей калінінградський філософ (я цитую секретаря калінінградського обкому): там ішлося про основне кантівське поняття і про те, де починається справжній обов’язок, де починається справді етичне. А воно починається там, де людина щось робить усупереч своїм корисливим потребам, своїм нахилам, своїм інтересам. І тоді накиннулися на нього особливо, ну, майже як на юридивого. “Як можна, справді, з матеріалістичної точки зору, немає ж нічого святішого, ніж потреби, мої потреби, потреби трудяшого”. (Мої потреби то і є потреби трудяшого). Було переосмислено всі великі слова зі зруйнованого храму. Правда, якою було названо найбрехливішу з газет. Любов, яка була здеградована до прислужництва, бо навіть в інтимному світі, здається, вона не користувалася пошаною. Істина, яка була, як відомо, відносною, а то і зовсім сезонною та тимчасовою. Усі слова були фактично переосмислені в тоталітарному словнику. Вони стали пласкими, вони стали спримітивізованими.

А якщо повернутися до того, з чого я і почав, то вся суть виховання і окультурення світу людини полягала в тому, щоби підняти її до тих джерельних великих понять. У цьому якраз і полягали навчання й історія. І тоталітарна філософія оголосила це все непотрібним і

задекларувала, або, не декларуючи, використала всі слова, що були сходинками вгору в утилітарних цілях, для дрібної демагогії, аби не сказати правду людям, а щоб їм сподобитися, щоби збити їх в юрбу за допомогою дешевого гасла, дешевого слова. Я назвав би це розвином великих цінностей і при режимі советському, і при режимі націонал-соціалістичному, хоча там це все давалося набагато важче, там охоплювало менше коло носорогів, ніж у нас і воно було не настільки тотальним, як було у нас, тут оголосили лікнеп і на першій лекції дали гасло: “Ми не раби, раби не ми”. Навчили таким чином читати, а потім уже ці грамотні хлопці зупиняли старого біля церкви і: “Вот сегодня, — каже академік Павлов, — вихожу я из храма, подошёл ко мне солдат, похлопал меня по плечу и сказал: “Темнота, старичок, темнота”. І я сказав би, що мова цього солдата, і мова цього календаря, якого він як аргумент Павлову навів: – я, – каже, – у відривному календарі читав, що Бога нема, а ти все ще у церкву ходиш. Власне кажучи, це і є ота календарна, брошуркова, підручникова мова трафаретів, штампів, це є той спадок, який ми маємо і проти якого зараз висуваються люди віри, які хочуть відродити джерела.

Костянтин Сігов

Словник Аверинцева справді іде проти течії трафаретних “брошурок” та псевдо-народних календарів. Він запрошує критично переглянути такі спрощені протиставлення як “прогрес/реакція” або “ліві/праві”. Він невтомно нагадує і попереджає про хибність спокуси примітивних протиставлень. Мовляв, якщо ти не лівий, то ти вже правий і нема чого вибирати, і навпаки. Йдеться не просто про третій вимір проблеми, річ у тім, що взагалі ця складність пов’язана із складною природою людини...

Перед цим семінаром “Словник Аверинцева як *альтернатива* словнику тоталітарному” я погортав роман Джорджа Орвела “1984 рік”. І зокрема фінальний розділ книги про новомову. Сьогодні, пан Скуратівський казав про те, що господарювання американської мови ніби підказує не говорити про “новомову”, а просто називати її за Орвелом *newspeak*.

Але ж не менш важливо згадати: в геніальній книзі “1984” все не закінчується 84-м роком, тому що, згідно з пророцтвом Орвела, тріумф новомови (*newspeak*) заплановано на 2050 рік, коли, звичайно, *newspeak* пануватиме над традиційною забутою мовою, яка пам’ятає про джерела, про ті дивно складні речі, про які не пишуть у календарі, газеті чи брошурі.

Що є властивим для слова ідеологічної мови?

По-перше, це для Орвела слово без пам'яті, це словник забуття, який не пам'ятає ані про Афіни, ані про Єрусалим, не кажучи вже про Київську Русь. Це слово, якому заперечено пам'ятати себе, саме в цьому полягає “мовна катастрофа”, і ми недалеко від її епіцентру... Нашу актуальну пам'ять переповнює цей нелюдський словник. Сьогодні ми розповідаємо дітям та посміхаємось – тому, як вони не розуміють анекдотів: що таке “Слава КППС”? Чому КППС – це новомова, адже і “слава” це також новомова? Подібне словосполучення повністю спотворює слово “слава”. Там уже нічого не лишається ні від слави Перікла в грецькому полісі, ні від біблійної слави Давида в Єрусалимі. Зрозуміло, коли Аверинцев нагадує про те, що мозаїка, золото Софії – це саме і є *слава*, то він руйнує ілюзії новомови. І просто відкриває віконце в абсолютно інший, реальний простір.

Інша характеристика цієї новомови – претензія на “останнє слово”, на своє споконвічне слово, якому не загрожує майбутнє. Ілюзія словника, контролюючого історію. Модель такого слова – Мавзолей, або монумент над Дніпром. Хибні претензії на вічну пам'ять та засоби містифікації справжньої мінливої історії. І знов-таки словник Аверинцева свідомо чинить опір першій і другій спокусі. Він спростовує надто спрощені схеми: “або-або”, “ліве-праве”, слово без пам'яті – слово міфологізоване. Свою інтелектуальну позицію він називає рефлексивним традиціоналізмом. Не “тільки рефлексія”, і не “тільки традиція”, не їх суміш, а розум, відкритий до невичерпних джерел. Коли йдеться про архіпелаг Аверинцева, про “еллінське” сузір'я острівців, то це також пов'язано з його класичним початком. І як його античні вчителі, він підіймає палець: “треба розрізняти”, робити дістинкції, невтомно відокремлювати, порівнювати та чинити опір зміщенню понять.

Таким чином, він допомагає нам звільнитися від того подвійного акценту, що є властивим для новомови. Перший акцент уже тут згадували, це акцент загрози насильства, те саме “не понят”, яке провокує фізіологічний страх. А другий акцент, – навпаки, така собі обіцянка ілюзії та мавзолейна омана ідеологічного безсмертя, вже після того, як налякали. Колективна ілюзія забуття про особисту смерть, яка нібито більше не торкається кожного, не стосується маленьких чи великих лєнінців, бо вони тепер “живеє *всєх живих*”. Свою відповідь на цей подвійний акцент – загрози насильства і омани колективного безсмертя – Аверинцев тут у стінах Києво-Могилянської академії висловив дуже чітко. Відкриємо словник “Софія-Логос”:

“Безперечно, ми повинні – кожна людина має знати і щомиті пам’ятати, що вона помре. Але вона повинна також робити свою справу так, наче б виходила з хисткого припущення, що її життя триватиме. У певному сенсі вона повинна бути готовою щосекунди піти, а в певному сенсі, що, можливо, найлегше, вона має істотно, серйозно, з якоюсь наївною впевненістю продовжувати справу. Я вважаю, що таким самим має бути наше ставлення до згаданих універсалій” (стор. 421).

Андрій Мокроусов

Мені здається, коли ми говоримо про Словник Аверинцева, по-перше, про його мову, по-друге, про мову тоталітаризму і про Аверинцева в контексті мови тоталітаризму – варто згадати, що у російському гуманітарному контексті Аверинцев існує у двох дуже важливих позиціях: і як класичний філолог, і взагалі, як постать гуманітарного суспільства. Аверинцев — Лосєв, Аверинцев — Гаспаров. Мені здається, що з аналізу цих двох опозицій можуть випливати дуже корисні спостереження, які – сам не знаю, але просто пропоную подумати про них. І ще до цих двох опозицій належне додати – згори вийшов аналогічний ретроспективний Лосєвський словник. А зовсім нещодавно, майже водночас із виходом “дух-і-літеровського” Аверинцевського словника, словник Гаспарова. Ці три книги, ці три постаті і ці три типи мислення і осмислення дійсності можуть поєднуватися в дуже цікавий лінгвістичний контекст. Дякую.

Віктор Малахов

Спершу – коментар до того, що я уже чув сьогодні. У своїх спробах порозумітися Сергій Сергійович якось казав, що його збірка присвячена актуальним питанням політичного повсякдення, а коли його запитати один полюс він обстоює чи інший, що тоді існували на той час у Росії, то його в такій ситуації весь час тягне спитати: “А нет ли у вас чего-нибудь получше?”

Перед тим як говорити про “Словник” Аверинцева, я хотів би висловити загальніше зауваження. Гадаю, що всі сьогодні, так чи інакше, торкалися і Аверинцева, і того в якому контексті він пише. У Новалиса можна знайти думку про те, що будь-яке слово є, по суті, словом-закляттям, а той хто вживає слова, той викликає відповідних духів. Мені здається, що онтологія мови пов’язана не тільки із тим, що слово, як та Психея, обирає для себе улюблене тіло і в ньому живе, але і з тим, що слово, розмова, дискурс, speaking викликають із небуття

певну реальність. Можна говорити про людську культуру, людську історію, як відповідний набір, чи відповідний плин таких реальностей, які у всіх відношеннях пов'язані з людською мовою, становлять її онтологічний пласт. Мені здається, що Сергій Сергійович Аверинцев у цьому плані виказує дуже тонке розуміння ось цієї вимовливості і відповідальності людського висловлювання. Водночас, якщо ми говоримо про те, що слово в цьому сенсі тягне за собою певне буття, то зрозуміло, що тут може бути передусім буття, яке, так би мовити, постає за плечима кожного конкретного мовника і найбезпосередніших акцій нашого мовлення. І тому, можливо, при аналізі мови певної культури, зокрема й мови найтоталітарнішої доби, надзвичайно важливо те, що виходить за межі суто емпірико-прагматично-гуманістичного виміру мови, те що є в ній, даруйте, понад людиновимірним. Та привабливість, яка може переростати в історичну або культурну звагу, яка чатує на людей, вона ж і таїть у собі певні неповторні цінності. Саме через те, що для мене найцікавіше в аналізі мовної онтології, що виходить за межі її гуманітарної прагматики, то мені б не хотілося обмежуватися при тій рамках практично-гуманістичних її оцінок. Вона, як і будь-яка інша мова, очевидно, могла прижитися і прищепитися до людського буття і яось там існувати, тому що при всіх ідеологічних і всіляких там репресивних силах, все ж таки вона імплікувала неявну позитивну ціннісну перспективу. Що ж це був за ціннісний позитив, з яким ми жили, заради чого? Звичайно, це велика проблема ідеологічних, політичних, соціальних маніпуляцій з мовою. І це предмет окремих аналізів, що саме відбуваються в наших мас-медіа. І чи вже ми так остаточно подолали наслідки тоталітаризму. І очевидно, що мова розкриває для нас якесь таке самоцільне буттєве тло, глибину, яка потребує якихось самостійних герменевтичних зусиль, а не тільки ідеологічних рефлексій. Усе ж таки мені здається, що будь-яке мовлення можна оцінювати за певними критеріями відповідності сталим чинникам людського буття. Коли ми кажемо про правдиву чи неправдиву мову, то за цим стоїть певна дуже сувора реальність. Або, скажімо, чи мова, якою ми користуємось, зорієнтована на повагу людської гідності, культивування якихось людських чеснот, чи ні? Ось те саме "не понял", воно якраз демонструє нам, що в слово могла вкладатися зовсім неправдива, неприродна патетика і робила слово брехливим. Але, якщо це відбувалося без будь-якого врахування обставин, ніхто цього не сприймав серйозно, і всі розуміли, реальний стан речей. І в тому вже зневага до людей, які мають усе це вислуховувати. Крім того, ми

можемо говорити про те, якою мірою мова примітивізує старі екзистенційні цінності буття, а якою вона вивільнює їх і дозволяє висловитися нюансованості, неповторності, особистості людського існування. Мені здається, що до “Словника” Сергія Сергійовича Аверинцева все це має досить пряме відношення. Згадайте, як увійшла його мова у контекст 60–70-х років, де справді це було щось принципово нове. Можливо, воно не так впадало в око, порівняно з тодішнім гуманітарним лексиконом, таким самовитим і дуже яскравим словом того ж Олексія Федоровича Лосєва. Там читаєш і відчуваєш — це зовсім інша мова, ніж у тих книжках із філософії, які ми тоді штудіювали.

Що ж характерно було для Сергія Сергійовича в цьому плані? Те саме почуття відповідальності за реальність, яку зумовлює слово, коли його вимовляє людина. В одній із його статей “Ответственность перед Целым” він, як людина, що пише, дуже чітко уявив собі усю свою відповідальність перед Цілим. А якщо говорити про всілякі новоязи і блатний жаргон – ну, це зовсім з іншого світу, але цікаво, що сам Аверинцев про це казав. У нього є стаття про Бахтіна, де він докоряв Бахтіну за те, що він у своїй відомій книжці про Франсуа Рабле так легітимує всілякі непристойності. Він висловлював припущення – що це було спробою Бахтіна відгородитися від бруталних моментів радянської дійсності.

Що ж до альтернативи, яка винесена в назву нашого сьогоднішнього семінару, то мені здається, що вона добра як дуалістична назва, яка проковує на роздуми. Але мабуть, краще говорити не про альтернативу тоталітарному мовленню, а про якісь тонші речі. Слово Аверинцева завжди було словом інтелігентним, не інтелігентським, це різні речі, а інтелігентним, націленим на пошук і виявлення певних органічних сенсів людського буття, на те, що могло б надати цьому буттю цінності і вартості. У цьому розумінні воно – завжди слово-пошук, слово-антена. Не дуже впевнений у самому собі, я згадую, дуже характерну для Аверинцева назву, “Спроби порозумітися”, так він назвав збірку своїх політичних нотаток. Це просто було знайомство із християнською культурою, її цінностями, її лексикою, її способами самовимовлювання, людського спілкування, порозуміння і таке інше. Звичайно, ті старі культури, що їх унаочнювало оприлюднювало аверинцевське слово, це, передусім, шари християнської, європейської культури, але не тільки так. Якщо ми звернемося до “Словника”, який щойно вийшов з друку, то побачимо, що там є статті з античної міфології, присвячені найрізноманітнішим духовним течіям Європи

за дві з половиною тисячі років, а до того ж – статті про певні екзистенційні моменти людського буття, як то любов і віра. Це є яскравим феноменом християнської культури у російському її засвоєнні та розумінні. Це все так. Але водночас і дуже гармонійний внутрішній прояв загального людського засвоєння духовних цінностей, як вони склалися у Європі протягом одного тисячоліття. Аверинцев, наскільки я помітив, любить отаке пояснення слова, що таке “современный”, “сучасний” — це те, що розвивається “со временем”, стає у часі собою. І мені здається, втішним є те, що твори Аверинцева засвідчують життєздатність ціннісного, духовного позитиву, який складається і формується у європейській культурі саме “со временем”, “з часом” і певна можливість бути ідентичним собі.

І останнє, якщо говорити про цю онтологію, яку можна певним чином окреслити або відчуті зі словом Аверинцева. Ця онтологія – є буттям людини як культурно-історичної і, водночас, духовної істоти. Звичайно, це і почесний для російської культури її феномен. Але ми не можемо зрозуміти Аверинцева, не враховуючи певні референції до полюсів культури, і які для нього позначені як Афіни і Єрусалим. Нагадаю, що це назва однієї з перших і захоплюючих студій Аверинцева, які на початку 70-х років читали буквально всі.

Можна просто побачити, як у людини з’являється можливість висловитися завдяки текстам Аверинцева. Які людські якості дістали тут свою вербальну кваліфікацію. Тут і сором, співчуття, і радість, і радісне піднесення, яке невіддільне від людських страждань і зростає з них.

Дуже складно характеризувати мову і словник Аверинцева але, на мій погляд, це не тільки одне з найзначніших явищ в гуманістиці останніх десятиліть, а й одне з найсвітліших.

Наталя Яковенко

Я хочу повернутися до першого питання про характерні ознаки історичної доби та її ідеологію, виражені у мовленні. Я хочу запропонувати три тези. Про що йдеться? Щоб чіткіше висловитися, почну з Вавилонської вежі, тому, що саме тоді, як відомо, з’явилися ті самі 73 мови замість “общепонятного языка” Адама і Єви, й далі ті 73 мови множилися до невідомої кількості і прекрасно обслуговували соціум, і не було ніякої потреби в їхній якійсь інтернаціоналізації чи, точніше – артикуляції, адже поруч із ними існували “рівніші серед рівних” – мови, які вам нагадали (це не шевельовський, а загально-мовознавчий анекдот), які тоді мали армію і військовий флот і тому

стали не діалектами, а писемними мовами. Отже, до XIV століття ми маємо ситуацію відсутності внутрішнього конфлікту між мовами, тому що на нашій європейській щасливій ойкумені домінувало всього дві писемні мови (і всі із цим погоджувались) – латинська і староболгарська, яка потім раптом була піднесена до рівня церковнослов'янської. Але двері цього гармонійного дому в XIV столітті були уперше зруйновані. Гармонія упала, молоді варварські мови вдерлися в покої, куди їх раніше ніхто не пускав, бо вони, ці молоді мови, смерділи гноєм. У XIV столітті вони вважали, що їм теж пора стати писемними. Вони заговорили, їх записали, спершу це була найближча і найстарша дочка латини — італійська мова, далі найстарша дочка католицької церкви — французька мова, це теж сталося в XIV–XV століттях, а далі вже, як та перманентна революція, процес тривав і тривав аж до середини XVI століття, коли по-польськи стали розмовляти навіть поляки, до того міцно прив'язані до латини. Це не було з мовної точки зору прекрасно і відбувалося не надто гладенько. Якщо ми порівняємо двох видатних письменників-стилістів першої половини XVI століття, Еразма і Лютера, то побачимо найвишуканішу, найчудовішу латинь, рівну якій важко знайти — це латинь Еразма і досить примітивну німецьку мову Лютера. Але це був період зародження і до нього не може бути надмірних претензій. Так от те, що відбулося, ви, пане Вадиме, пояснюєте в такий спосіб (цитую майже дослівно) що національна мова (так вважаєте ви) мусить пробитися до своєї основи, подолавши давню, авторитетну мову. Мені важко уявити національну чи етнічну мову в образі такої пані, яка сама собою керує і сама вирішує, що їй на даний момент робити. І тут якраз ми підходимо до питання, що є ознаками історичної доби і що є комплексом причин чи ідей, які привели до зміни цих ознак. У XIV столітті відбувається те, що можна назвати першою революцією у мовному світі: вони записані. Ясна річ, що ними розмовляли й раніше, але ними почали писати. Чому це сталося? Тому, що національна мова себе усвідомила такою, що мусить пробитися до першооснови. Це певна метафізика, з якою мені важко погодитися. В XIV столітті згадана ситуація склалася з тої простої причини, що соціум уперше нагромадив культурний та ідеологічний досвід, який мусив реалізувати, а засобів, як йому здавалося, можливо, помилково, було мало. Еразм це доводить, тільки мало хто володів латиною так, як Еразм. Принаймні соціуму здавалося, що латинської мови для цього недостатньо, треба йому бачити свою рідну мову. І так відбулася перша мовна революція, яка спричинила масу інших

перманентних революцій. І якщо ми далі простежимо наступний досвід розгортання таких мов, то можемо знайти ще дві аналогічні мовні революції в цьому процесі. Друга мовна революція аналогічна попередній — це революція другої половини XVIII століття, коли під впливом ідеалів Просвітництва, тобто вже під впливом цілком сформованої ідеології через механізм школи із розрізнених, чудових національних мов, твориться одна найчудовіша, вона ж державна. Державна, вона і є завжди найкраща, ми самі це зараз знаємо. Твориться одна найкраща державна і на її шліфування, на її вдосконалення залучаються всі можливі і неможливі сили. І так відбувається аж до початку XX століття. Всі сили кинуті на те, щоб ця одна єдина державна, наша дорогоцінна французька, чи наша дорогоцінна російська, була найкраща, найдосконаліша, найточніша, найвиразніша, найемоційніша і всі-всі “най”, які тільки може вигадати фантазія. Натомість, на початку XX століття відбувається те, що передрік Хосе Ортега і Гассет: повстання мас, рішуча вульгаризація мови, відбувається рішуче приниження авторитетів культури. Відкидається все, що визнавалося самоцінним і високим естетикою кінця XVIII і всього XIX століття. В культуру приходять хам. Я не вкладаю в це слово той зміст, яке вкладають у трамваї, коли хтось когось ненароком штовхне, і той відповідь. Певний такий абстракт: в культуру і в мову приходять хам, йому зручно говорити його хамською мовою, яка відкидає гармонійність, авторитети і всі попередні досягнення. Звідси впливає катастрофа російської мови, на це накладаються супутні причини, зокрема й тоталітарні ідеології, антиестетичні течії в культурі і таке інше. Але погодьтеся, що це явища одного порядку і це не є проблемою тільки російської мови, тому що ті п'ять слів, якими послуговуються герої американських фільмів на наших екранах — це явище тотожне. Американська англійська мова знає доволі вишукані форми, але герої на екрані послуговуються п'ятьма словами, з яких три нецензурні. Я згодна з колегою-політологом, — не демагогія була обернена, а взагалі не було демагогії як такої. Демагогія послуговувалася словником хама, який не знав, не хотів знати риторики, і принципово відкидав риторичу (тобто гармонійну мову, як таку). І що відбувається на цьому деструктивно-антиестетичному тлі? Звичайно, що існують острівці інтелігентів-інтелектуалів, звичайно, що їм душно, тісно, гидко і неприємно бути в морі хамів і в морі їхньої хамської мови, і ці інтелектуали творять свою нову мову. І в цьому випадку феномен словника новомови Аверинцева не є феноменом. Це один із острівців. Я такі острівці

класифікувала б як реакцію соціуму. Тільки не всього соціуму як це відбувалося в XIV столітті, а як реакцію певних соціальних груп на існуючу вульгарність, намагання протиставити свій словотвір існуючій мові, вкладаючи в поняття мови весь комплекс комунікативних засобів, протиставити мові хама свою власну, інтелектуальну, очевидно, почасти герметичну мову. І це є не що інше, як спосіб опору режимові тоді, коли інших засобів не існує, або я не можу, чи боюся їх застосувати. Це своєрідна реакція на режим, протиставлення себе режимові. І таких острівців у різних сферах інтелектуальної діяльності і на різних точках нашої колишньої “необъятной родини” можна, очевидно, знайти багато, а не тільки у словнику Аверинцева.

Словник Аверинцева – це справді архіпелаг. Якщо архіпелагом називати зібрання острівців, то можна говорити про архіпелаг оцієї герметичної новомови інтелектуалів, протиставленій мові хамів.

Тетяна Чайка

У мене малесеньке алаверди до тих проблем, які сьогодні були поставлені, але з точки зору вислову Гайдеггера, який мене вразив давно і на все життя. Він сказав: мова — це дім буття. І я насмілюся трошечки поексплуатувати цей образ дому, і з того обрїю сказати, що коли ми кажемо чи то про зародження національної мови, чи то про її певний стан, скажімо, в тоталітарному суспільстві, то ми повинні враховувати оцю структуру дому, яка дуже багатоманітна. У домі є передpokій, вітальні, приміщення різного призначення, спальні, і є своя кухня. Так само і з мовою. Вона є такою ж багатовимірною. Справді, це загадка, що так пізно ми формували свій дім. Може, саме тому, що була це ситуація, коли людина живе по чужих квартирах, і їй дуже важко в цих умовах створити свою власну оселю.

Що ж до стану мови в тоталітарному суспільстві, ви дуже добре знаєте, що на зміну нормальному дому в такий час з’являються так звані комунальні квартири, і цей образ для мови мені здається дуже влучним. Справді, ота мова, де по-перше всі кімнати “змішані” в одну і є кухні, де триває основне суспільне життя, і є приміщення, де розмовляють пошепки, проте люди знають, що ці стіни мають вуха, це дуже добре віддзеркалено в нашій мові. Тепер дітам і не поясниш що це таке... Коли їм говориш “партія”, вони питають: “Яка?” А для радянської людини це було зрозуміло як комунальна квартира. А діти питають: “А що це таке?”

І можна багато наводити таких прикладів. Про розмови в комунальній кухні, де є дядя Ваня, який все чує і все передасть куди слід. Про те, що

“ми з тобою комуністи”. Чи такий кумедний вислів, який лишився і зараз: виходить державний діяч на трибуну і перед великим залом він, після банальних речей, раптом каже: “Скажемо відверто”. Тобто, потягло на “раптову відвертість”, як на щось таке, що зовсім було неможливим. Це справді такі мовні штампи, які цілком симптоматичні, і цей перехід у мові відбувся так, як перехід від комунальної квартири до “хрущоб” і далі. Це теж можна простежити в нашій мові. І ось цим я із цією парадигмою дому хочу повернутися до словника Сергія Сергійовича Аверинцева і сказати: що його дім? Це храм? Це не храм. Але це та оселя, дім його мови, в якій високо і осяйно, і затишно по-людському, дім його мови — це світлиця. І, як у будь якому інтелігентному домі немає великої різниці між вітальнею (якщо тільки це не купецька оселя, а справді помешкання інтелігента) та іншими кімнатами. Там завжди є природність буття. Отак і мова Сергія Сергійовича, як і він сам, є глибоко природні. Воно може бути доволі високим за змістом, але за формою і за комунікативністю воно цілком природне і невимушене. Тут я згадую, з твору Екзюпері: лютчик-мільйонер одружився з дівчиною аристократичного роду, і от він хоче їй щось подарувати, щось новомодне і дуже престижне, а вона, аристократка, звикла до тих речей, серед яких народилася, до того дивана і комода, яким було 200 – 300 чи 400 років, і вона не розуміє як це можна кожні 2 місяці міняти меблі. Так і Сергій Сергійович Аверинцев, я думаю, не зовсім розуміє оці мовні “новізми”. І тому я не зовсім згодна з тим, що його мова – це витвір нової мови. Це не є витвір нової мови, це природна, інтелектуальна, інтелігентна мова, до якої ці поняття нової чи не нової не мають жодного відношення. Там просто інший вимір.

Якщо, кажучи про нашу мову, наш дім можна зараз назвати новобудовою, побажала б нам усім, щоб оселя наша була хоч трохи схожою на оцей осяяний, теплий, високий дім мови Сергія Аверинцева. Дякую.

Юрій Макаров

У мене одне зауваження, щодо жанру цього твору, книжки, про яку ми сьогодні говоримо. Я хотів би віддати належне її упорядникам, а також ініціаторам цього заходу саме за те, що вони знайшли цю щасливу ідею видати її як словник. На відміну від пані Наталі мені здається, що якраз словник — це та досить продуктивна на сьогодні модель існування тексту, як альтернатива брошурі чи відривному календарю, про який згадував пан Євген. І тут є два аспекти: граматичний і прагматичний. Для текстів новітньої доби, які мають

бути пристосовані до процедури комп'ютерного зберігання і власне, читання з комп'ютера, і які можуть бути побудовані як гіпертекст, вся ця схема словника, на мій погляд, принаймні здається продуктивнішою, ніж та класична, звична для нас конструкція ієрархічної побудови тексту великими шматками. Це фрагменти, які перетинаються між собою, і набагато більші і, знов-таки набагато, продуктивніші, ніж той ієрархічний виклад класичного тексту, який існує уже кілька тисяч років. Це з точки зору граматики. З точки зору прагматики ми можемо подивитися на вибір книжок на Петрівці, який віддзеркалює дуже добре нашу ситуацію. Він значно відрізняється від вибору в якійсь нью-йоркській чи паризькій книгарні, де такої кількості словників, очевидно, немає, але у нас вони є, і, очевидно, що попит на них теж існує. Можна гадати, з чим це пов'язано, чи це ситуація неофітства і це *tabula rasa*, яку треба заповнювати, чи залучення нових агентів до цього діалогу, або просто вся попередня доба настільки скомпрометувала вживання тих чи тих лексем, що треба відновити і прийти до джерел. І не тільки на книжковому ринку. Я не хочу говорити про CD-ROM-и, тому що зазвичай, якщо це не оригінальні, а перекладні зразки, то зараз це такий рідкісний звір, що я його майже не тримав у руках. Щодо російських перекладних CD-ROM-ів, то вони просто зроблені "кривими руками". Постійно з'являються ці нові словники, останній для мене був великим сюрпризом, в індексі "Словарь культуры" – словника Вадима Руднева.

Наостанок я хочу сказати, що, оскільки, все ж таки, ми говоримо про словник, написаний російською мовою, і, оскільки, російська мова весь час залишається для нас ресурсом запозичення або впливу, то мені дуже приємно відзначити, що словник Аверинцева до певної міри морально реабілітує цей ресурс, який останнім часом постачає нам зовсім інші вислови на зразок "мочить в сортире". Із цієї точки зору це є, все ж таки, гідна противага тому потоку останнього newspeak'a, який насувається на нас відомо з яких джерел.

Володимир Кулик

Мій виступ почав зрвати в моїй голові, коли я почув репліку пана Сверстюка про Огієнка, який обернувся Макаренком. Але добре, що я можу говорити вже після пані Наталі Яковенко, яка легітимізувала тут право говорити не тільки про Аверинцева. І друге – про "український випадок".

Я не аналізуватиму причини — "чому ми так запізнилися". Для мене це доконаний факт. Можна порефлексувати про способи

“продовження оранки” за цих обставин. Дивним чином, так вплинула на нас парадигма мислення, світосприйняття Аверинцева, що хоч ми тут усі достатньо державники, аби не погодитися на шлях, запропонований Андрієм Мокроусовим (тобто розглядати Аверинцева в суто російському контексті: Аверинцев між Лосєвим і Гаспаровим). З іншого боку, ми нічого не говоримо, навіть у сенсі тоталітарного словника і подолання тоталітарного словника, про ту особливість українського подолання тоталітаризму, яка пов’язана з російським обличчям тоталітаризму. Це дуже складна ситуація за умов того, що ми зараз не маємо так багато вибору – чи утверджувати українську мову як дім буття, чи використовувати мову в PR-технологіях. Здобуття незалежності, здобуття держави, здобуття інститутів держави приречило нас на стрибкоподібне розширення сфери вжитку української мови. Українською мовою говорять не тільки ті, для кого вона “дім буття”. Ми маємо враховувати, миритися, жити з тим фактом, що ця мова більше може бути розвинута завдяки перекладу українською отих от слів із голівудських фільмів, а не рефлексіям на слова, якими послуговуються Аверинцев чи Гайдеггер.

Розбудова держави поставила питання: що брати з нашого минулого, як відповісти на виклик запізнення, коли ми не маємо часу, щоб утверджувати гуманістичні стандарти нашої нації. Ми не мали змоги утвердити такий досконалий термінологічний словник, а потім спокійно і гуманістично впроваджувати його в усі сфери суспільства. Пізно. Це треба робити одночасно. Ця дилема одночасності обертається для мови особливо загрозливими тенденціями. І нас примусили вибирати собі з органів державницького імперативу героїв, і там, природньо, опинялися послідовні, незламні і однолінійні, як казав Андрухович, прямі, як одна звивина, герої. І таким чином прагнення мови “як дому буття” несподівано обертається прагненням заграбованого дому. Тобто не випадково, що Олену Телігу легше було сприйняти і легітимізувати в назвах вулиць, ніж Петлюру, не випадково, що Іван Драч каже десь у вчорашньому інтерв’ю, що перше, що його вразило в кабінеті, в який він прийшов, це брак прапора і портрета президента. Ось такий дім буття з портретом президента. Тобто, що за цих умов робити?

Репліка: Це за смаком.

Питання в тім, чи вільні ми у виборі цього смаку, питання в тому, що ми можемо робити за умов, коли мова утверджується як мова президентських виступів, інтерв’ю на тему, як парламент відірвався від народу, і технологій у вигляді хіт-парадів. Можна утверджувати

мову як той острівець, архіпелаг, архіпелаг фаховий, архіпелаг регіональний. Ми не пускаємо хама, ми собі існуємо, ми бережемо ту українську мову, як берегли латину гуманісти, які бачили наступ варварських мов. Це, може, не так бездержавність завинила в нашому запізненні, а природне спочивання нашої еліти в церковно-слов'янщині, латині, грецькій водночас. Чи можемо ми утверджувати свій словник, свій світ і свій дім відокремлено від наступу хама, у вигляді держави і демократії? Що можемо робити в такому разі?

Я думаю, треба бути у змозі “відтоталітаризувати” мову високого словника, яка б була гідна словника Аверинцева.

Вадим Скурагівський

Зрозуміло, куди ж втечеш от тієї самої топології. А от, принаймні, не треба її і багато. А вслід за тим, перепрошую, результат. Пані Наталя говорила про хама у ХХ столітті. Ішов я вночі Парижем і назустріч мені ідуть молоді хама. Ну хама, що ж тут поробиш? І раптом один з них до мене наблизився (а я вже злякався), і каже: “Життя важке, мсьє, чи не так?..” і йде далі. І все. Тобто майже цитата із Паскаля. Ситуація неможлива на інших лінгвістичних ділянках сучасного світу. Та не Париж, а французька глуха провінція і 16-річний хлопчик Рембо на схилку 60-х позаминулого століття раптом пише найкращі французькі вірші. Ось у режимі отієї самої французької мови, яка розпочинається навіть не з XIV, зрозуміло, століття, а десь із святої Євталії. У нас, на превеликий жаль, не було отаких конвенцій, отаких умов для нашого з вами мовного становлення. І це справді величезна проблема. Але не треба перетворювати її на загадку. Йдеться не тільки про інтриги міністрів внутрішніх справ, а і про якусь граничну конкретику. Пані Наталя дуже точно сказала про українську мову: під кінець XVIII століття чомусь все ж таки залишається тут патронат церковно-слов'янської мови. Але він уже не був тотальним! Уже з'являється “Богогласник”, у якому релігійний поет Достоевський, дід Федора Михайловича пише українською, власне, простою мовою, свою релігійну лірику, і то – надзвичайно високого ґатунку. А от вслід за тим треба було зробити так історії, щоб залишився син того самого священика, Михайло Достоевський. А він втік до Росії, потім хотів повернутися до батька, але не зміг. А вже для Достоевського-онука ця проблема взагалі не існувала. Патологія, яка триває аж до нашого часу. Тут говорили про того самого “джентрі” Котляревського – масон. Який масон? Що за хронологічні “переверзії” добродія Андруховича? Основний корпус “Енеїди” був написаний Котляревським ще до того,

як він став масоном. Ну що було, то було. Але услід за тим, приміром, Срезневський приїдає в гості в 30-х роках до Котляревського, починає з ним розмову російською мовою. Він хоче заговорити з ним українською, і – не зважується. І Котляревський очевидно теж хоче, і теж не зважується. Три години вони розмовляють і тільки на четвертій годині заговорили українською мовою. Саме ота патологія. Тут, звичайно, можна говорити про державне хамство скільки завгодно. Але, ось він щасливий шанс української мови у XVIII столітті: імператор Йосиф вирішив перевести діловодство у Віденській імперії рутенською мовою, власне, галицьким діалектом української мови. Ну, що ж – не вийшло. Інші етноси стали на шляху до цих самих його зусиль. Із другого боку, ми можемо знайти десятки інших сюжетів. Тут пан Василь нагадував про лінгвістичну ситуацію 20-х років, про те, як академіки сперечалися довкола часточки “ся”, доки вони сперечалися, прийшло ГПУ і все вирішило. Розумієте, ми почали вирішення цієї проблеми після 1991 року, і в цьому сенсі ми є модельним явищем для всього світу всіх без винятку національних мов. Там теж було скільки завгодно патологій, і водночас ті національні історії, ту патологію все ж таки намагалися так чи інакше подолати. І проблема, шановні колеги, тільки одна. У цій ситуації, ці нескінченні історичні бар’єри у тисячах і мільярдах їхніх історичних жанрів треба прибрати з річища нормального мовного розвитку. Віктор Аронович подав просто чудесне українське слово, яке я раніше не чув – “мовляне” – ну хоч Хлебникову подаруй це саме слово! А з іншого боку, бачите, був колись один такий російський (високого класу) філолог Трубачов, який з Андрієм Олександровичем Білецьким розмовляв українською мовою. Це було десь у середині 60-х, і це була рідкість. Він добре володів українською, яку вивчив у Москві (це, по-моєму, був єдиний випадок на всю імперію). А вслід за тим, усе ж таки, він безперестанку вживав слово “гадість”, говорив “гадість, гадість”. І коли закінчилася розмова, я кажу Андрію Олександровичу Білецькому:

— Йому треба сказати, що нема такого слова в українській мові.

— Хай залишається, — сказав Андрій Олександрович, — хай залишається.

Так от, є з одного боку “мовлянин”, а з другого боку є “гадість”. І оці самі два начала світу вступають у безперестанний конфлікт одне з одним. Ну що залишається “мовлянину”? Продовжувати відповідним чином свої онтологічні операції.

І водночас я хочу ще раз підкреслити плинний характер мови. Найголовніше, що цей процес ще не зупинився. Кафедра Аверинцева,

ще студента Аверинцева, студента класичної філології початку 1960-х років. Сидить професор Оболенський і його питають:

— Вы говорили, что современный студент совершенно не похож на предыдущего?

— Не похож, не похож.

— А почему?

— Современные студенты совершенно не занимаются политикой.

— А что вы понимаете под словом “политика”?

(Професор, власне – уже академік!)

— Как что? Политика – это ниспровержение существующего строя.

Ну що ж, в дусі XIX російського століття все це дуже точно, але на той час, бачите, і політика була іншою, і мова була іншою. І тече, і тече мова. Що залишається? Залишається все робити для того, щоб було більш-менш нормальне річище цієї самої мови. А інакше буде те, що буде з італійською мовою, яку ви, пані Наталю, згадали як контраргумент. Але, перепрошую, були і блискучі італійські письменники, починаючи з Данте до XIX століття. А хто їх чув? Ота сама італійська маса, вона їх не чула. Як історикю вам нагадую, наприкінці XVIII століття темна селянська маса пішла на ліберально-демократичний Неаполь, окупований французами. Звернулися італійські адвокати до тієї самої маси зі словами про рівність, свободу і так далі. Італійськими словами, зрозуміло. І не зрозуміла їх маса. І вирізала їх. І коли ж навчився масовий італієць італійської мови? У 1860-х роках, коли пішов до італійського війська. Нічого з ним не поробиш, з тим хамом, який зветься державою, треба спілкуватися, і власне, це один із інструментів становлення цієї самої мови. Про це, шановне товариство, можна говорити дуже багато. Але я вам запропоную одного віршика. Є такий поет Ліпкін, блискучий перекладач із багатьох мов так званих “народів СРСР”. Близько 1951 року він написав твір, який був опублікований лише на початку 90-х років. Написав його у Молдавії:

Степь молчит, приближаясь к ночлегу,
Загоняя закат за курган,
И тяжёлую ташит телегу
Ломовая латынь молдаван.

Слышишь медных глаголов дрожанье?
Это римские речи звучат.
Сотворили-то их каторжане,
А не гордый и грозный сенат.

Отгремел, отблестал Капитолий,
И не стало небесных святынь,
Только ветер Днестровских раздолий
Ломовую гоняет латынь.

Точно так же блатная музыка.
Со словесной порвав чистотой,
Сочиняется вольно и дико
В стане варваров за Воркутой.

За последнюю ложку баланды,
За окурочек от чьих-то щедрот
Представителям каторжной банды
Политический что-то поёт.

Что мы знаем, поющие в бездне
О грядущем своём далеке.
Будут изданы речи и песни
На когда-то блатном языке!

Ах, Господь, я прочёл твою книгу,
Оттого мне недаром дано
На рассвете доесть мамалыгу
И допить молодое вино.

Ну цієї книги ми ще не прочитали, але читати її належить саме в такому напрямі.

Костянтин Сігов

Після Скуратівського має бути велика пауза, особливо після віршів. Я думаю, що важливо для нас тут пам'ятати, що йдеться про живу справу, не про перевидання якогось допотопного словника. "Словник", власне, уже частково є на сайті "Дух і літера" в Інтернеті, і далі він буде дороблятися. Ми запросили Сергія Сергійовича доповнювати словник, щоб він зростав. "Дух і Літера" дбає про перевидання книги та доповнення статей.

На відміну від Французької Академії, у нас опікуються словом не академії, а такі окремі дивовижні академіки як Аверинцев чи знов-таки кожен з мовлян. Давня мудрість каже: дбати про мову це

перекладати. Всі, хто звертав увагу на розділ перекладів бібліографії Аверинцева, могли бачити дивовижний обсяг перекладацької праці, яка й буде гостинність власної мови, приймає інші мови. Таким чином філологи чинили Опір ізоляціонізму кордонів суспільства і кордонів мовних. Досвід такого Опору зближує, наприклад, методологію Аверинцева та Чижевського. Праці Чижевського також певною мірою ілюструє метафора Архіпелага. Цікаво було б послідовно порівняти праці і методи цих двох Майстрів, їхні точки зору, їхній дар бачити конкретну деталь, подію, постать у безмежній історичній перспективі, на перехресті традицій та стилів мислення... Гарна тема для магістерської роботи чи дисертації. І непогана школа висвітлення і прояснення вічно нових слів нашого словника.

Наразі сподіваймося, що незабаром знову приїде до Києва Сергій Сергійович і діалог з Аверинцевим буде продовжено.